

~~8~~
~~654~~

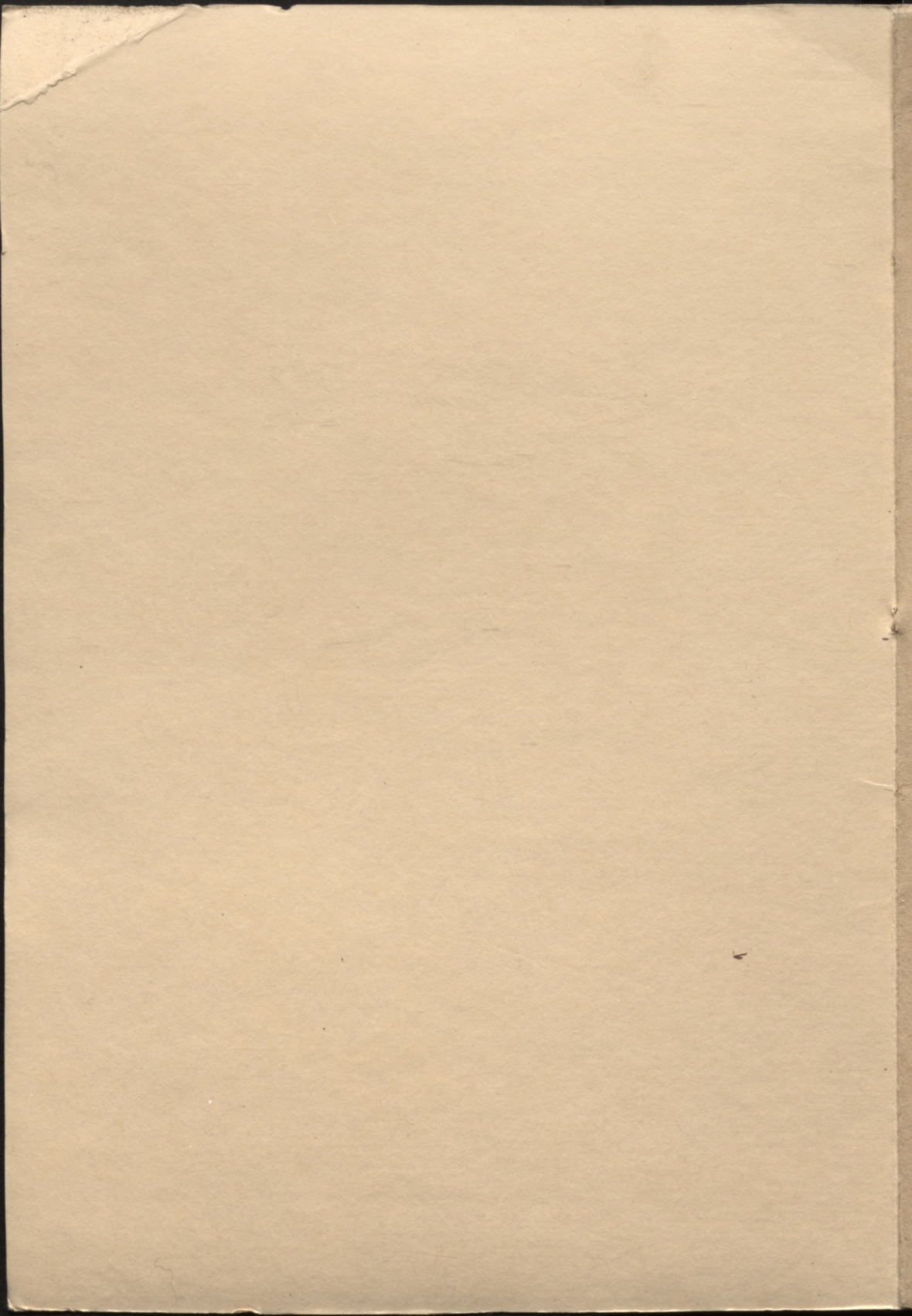
ANNA BĒRZKALNE

PAMATJĒDZIENI
PAR TAUTAS DZEJU

1937

IZDEVIS D. ZELTIŅŠ
RĪGĀ, TĒRBATAS IELĀ 20

B-1
L-1

8
654

Vija Lāča Latv. PSR
Valsts bibliotāka
67-72.717

0509094410

pēd. 7. J. 2001. J. D.

Dubl.
L

Anna Bērzkalne

Pamatjēdzieni par tautas dzeju.

Ilgus gadu simteņus pasaules mācītos laudis tik lielā mērā valdzināja grāmatas, ka tās garīgās vērtības, kas tautā pārgāja no paaudzes uz paaudzi, viņi tikpat kā nemaz neievēroja. Interese par tautas dziesmām sākās 18. gadsimta otrā pusē, kad angļu bīskaps Persijs izdeva pirmo lielāko tautas dziesmu krājumu „Senās angļu poēzijas atliekas“ (1765), bet par pasakām zinātnieki sāka domāt tikai no brāļu Grimmu laikiem, kad iznāca viņu „Bērnu- un mājas pasakas“ (Kinder- und Hausmärchen, 1819), tā tad ap pusgadsimta vēlāk.

Tautas dzejisko tradīciju jeb folkloras nozares šādas: dziesmas (vecās un jaunāku laiku), pasakas, jocīgi stāsti un anekdoti, teikas un dzīvnīeku valoda, mīklas, sakāmvārdi un parunas, ticējumi un burvības, burāmvārdi, rotaļas un dejas ar dziedāšanu un bez tās, bērnu dziesmas un panti, albuma panti, māju un kapu uzraksti.

Folklorai tuvākā zinātne ir etnogrāfija, kas pēti tautas tiešo dzīvi un ierašas.

Kāda pasaka, dziesma, mīkla vai cita tradīcija nav vis kolektīva (t. i. daudzu cilvēku) kopīga darba rezultāts, bet to sacerējis atsevišķs cilvēks, tāds pats dzejnieks kā tagadējie, tādēļ tautas dzeju no rakstniecības šķir tikai tas, ka tā glabājas atmiņā un izplatās no mutes uz muti.

Folklorists Valters Andersons atradis tautas tradīciju pašizlabošanās likumu, kas izskaidro to iespēju uzglabāties gadu simteņiem ilgi negrozītā veidā. Katrs stāstītājs, pirmkārt, savu pasaku, teiku, dziesmu vai citu ko nav dzirdējis no sava iepriekšējā teicēja tikai vienreiz vien, bet vairākas reizes, tā kā varējis to iemācīties no galvas, otrkārt, viņš to dzirdējis ne tikai no viena teicēja vien, bet no vairākiem, pie tam citādā veidā, tā ka varējis izlabot iepriekšējo stāstītāju un dziedātāju kļūdas un izlaidumus.

Tautas tradīciju izplatīšanās ceļi parasti sakrīt ar vispārējiem kultūras ceļiem un iet no kultūrāli augstāk stāvošas tautas uz zemāko.

Tautas dziesma ir katra dziesma, kas izplatās no mutes uz muti no dzirdēšanas.

Jaunākos laikos par tautas dziesmām top arī grāmatās iespiesti dzejoļi, kam piekomponēta vai pielāgota pievilcīga meldija un kas atbilst tautas gaumei. (Jura Alunāna Dziesma, no čehu valodas ņemta: Nevis slinkojot un pūstot, Andreja Pumpura Stāsti man, Daugaviņa u. t. t.).

Katrs, kas pazīst savas tautas dziesmu pantmēru un izteiksmes veidu, var viegli sacerēt līdzīgu dziesmu, toties grūti to izplatīt, jo tautas atmiņa patur no jaunajām dziesmām arvienu tikai tās, kas vismaz tikpat daiļas un patīkamas vai interesantas kā jau pazīstamās un dziedamās. Vecās dziesmas, kas uzglabājušās līdz mūsu laikiem, ir gadu simteņu ilgas dabiskas izlases rezultāts. Kādas tautas dziesmu krājuma mākslinieciskajam līmenim piemīt tieksme nemitīgi kāpt līdz ar šīs tautas vispārīgo kultūras līmeni, jo neskaistākās un mazvērtīgās dziesmas ātri tiek aizmirstas.

Latviešu īsās tautas dziesmas, kas parasti pievienojas atsevišķām darbībām vai gadījumiem kā dzīves ritumā, tā dažādos svētkos, prātā paturēt nav viegla lieta, jo grūti atcerēties sākumu. Bet agrākos laikos labai dziedātājam daži tūkstoši dziesmu bija jāzina tā, ka vajadzīgās bija vienmēr pie rokas. Mācoties tās parasti virknēja pēc svarīgākiem vārdiem tanīs, piemēram vainags, pūrs, gredzens.

Ziemās vakaros, kad visi mājas laudis kopā strādāja rokdarbus, tad jaunie saņēma no vecajiem arī viņu tautas dzejas mantojumu. Dzirdētās dziesmas atkārtoja vēlāk, vienatnē strādājot. Ar savu dziesmu rotu varēja palepoties kā puīši, tā meitas sevišķi kāzās, kas parasti ilga vairākas dienas. Bija arī jāzina, kurā reizē katra dziesma dziedama. Pastāvīgi dziedot, dziesmas arvien atkārtoja un tā paglabāja atmiņā. Mūsu veco dziesmu īsums prasīja arī sevišķus dziedāšanas paņēmienus. Pulkā dziedot, viens bija teicējs — papriekšu dziedātājs, citi līdzētāji.

Laudīm paliekot uz vietas, viņu dziesmas tomēr var iet tālus ceļus, reizēm pat pāri valodas robežai, īpaši, ja tās episka — stāstoša satura. Nesaistītā valodā sacerētās pasakas viegli var pārtulkot un izplatīt pa visu pasauli, bet saistītā valodā sacerētu dziesmu var atdzejot tikai īsts dzejnieks. Katrai tautai ir sava īpatnīga jūtu dzīve, kas izteicas tās liriskajā dzejā, tādēļ dziesmas parasti ir nacionālas, kamēr pasakas internacionālas (starptautiskas).

Dziesmu izplatīšanās latviešu tautā agrāk veicināja dažādas godības: kāzas, kristības, bēres, bez tam arī klaušas un talkas. Aizmirstānās cēloņi mūsu vecajām dziesmām, pirmkārt, dzīves apstākļu maiņa, otrkārt, jaunu dziesmu un meldiju, treškārt, literatūras iespaids. Nav nekāds brīnums, ja atrod vairāk tūkstošus gadu vecas pasakas, tā Ēģiptes pi-

ramidā pasaku par diviem brāļiem, bet piemēram no sengrieķu dziesmām nav uzglabājusies tautā līdz mūsu laikiem neviena, un vāciem neviena tautas dziesma nesniedzas līdz Kārļa Lielā (742—814) laikiem.

Ja notiek pārmaiņas valodā, dziesmu teknikā (pantmērā un izteiksmes veidā), mūzikālā sistēmā, tautas mākslinieciskā gaumē, tad katra tāda pārmaiņa ir izmiršanas cēlonis veselai dziesmu daļai. Jaunāko laiku ziņģes, kas satura un valodas ziņā stāv nesalīdzināmi zemāk par mūsu vecajām dziesmām, tautai tomēr bija tiešām pievilcīgas ar savām jaunajām meldijām un tematiem, kā arī ar to, kā tās bija gaŗas un ilgi dziedamas. Šīs aizgūtās romances tagad gandrīz jau izzuduŗas, un to vietā stājuŗas paŗu latvieŗu dzejnieku dziesmas, ko seviŗķi izplata koŗi. Tie tagad iznēŗa pa visām Latvijas malām arī senāk tikai atseviŗķos apvidos pazīstamas vecas dziesmas un meldijas.

Mūsu tautas dziesmu lielākā daļa sacerēta trochajiskās divpēdās: pantmērā, kur pēc katrām divām pēdām seko balss pārtraukums — cēzūra jeb ūķirtne.

Pilna divpēda ūādā labi uzrakstītā vai uzglabātā dziesmā var beigties tikai ar īsu patskani: **a, e, i, u**, vai īsa patskaņa savienojumu ar **s**: **as, es, is, us**. Nepilnas divpēdas turpretim ar ūādām īsām zilbēm nekad nebeidzas. Dziesmu teicot, trūkstoŗas īsās zilbes vietā iztur pauzi, bet dziedot iesprauŗ lāpāmo zilbi.

Piemēram, dziedot:

Mazi bērni skaistu dziesmu Vārdzināti vārdzināja:
Ielikuŗi vīzītēi, Pa istabu vīzināja;

Teicot:

Mazi bērni skaistu dziesmu Vārdzināt vārdzināja:
Ielikuŗi vīzītē, Pa istabu vīzināja.

Daktiliskās divpēdas pilnajā pēdā var būt arī spondējs: divas smagas zilbes, no kurām pirmā vairāk uzsvēŗta, vai arī dipirichijs: četras vieglas zilbes ar pirmo vairāk uzsvēŗtu:

Viens gans nomira; Citigani raudāja;
Cūka raka kapu Augstā kalnā...

Ja daktiliskās divpēdas otra pēda nepilna, tad tanī var būt divas zilbes: trochajs ar vienu pauzi treŗās trūkstoŗas zilbes vietā, vai arī tikai viena pati gaŗa zilbe ar divkārŗu pauzi divu trūkstoŗo zilbju vietā:

Lasītus ļautīņus Kūmām ņēmu,
Kas var uguņi Saujā nest.

Ievēribu un cieņu pret tautas dziesmām nodibināja vācu filozofs *Herders* ar saviem dedzīgajiem rakstiem un lielo krājumu „Tautu balsis dziesmās“. Pirmās viņu bija sajūsminājušas latviešu tautas dziesmas. Viņš pats izteicies, ka to vientiesībā, spēkā un patiesīgumā viņš sajutis pirmatnējo dzejiskumu un mūzikas varu. Ar mūsu dziesmām *Herders* iepazīnās, darbodamies gadi pieci (1764—1769) Rīgā par skolotāju un mācītāju. Viņa iespaidots, tautas dzejai piegriežas lielais vācu dzejnieks *Göte*.

Herdera ierosināti, latviešu dziesmas sāka krāt un iespiest vācu mācītāji *Bergmanis* un *Vārs* (pirmie krājumi iznāk 1807. un 1808. g.), pēc tam *Bütners* un *Ulmanis*. *Pēterburgas Avīžu* laikā (1862—1865) *Krišjānis Valdemārs* sāk mudināt pašus latviešus uz savas vecās mantas krāšanu. Pirmais izdod savas *Pļaviņu* apkaimē sakrātās dziesmas *Jānis Sproģis*, pievienojot tām tulkojumu krievu valodā. Vislielākie nopelni mūsu tautas dzejas krāšanā ir *Fricim Brīvzemniekam*. Viņam izdodas iesildīt uz šo darbu tikdaudz palīgu, ka vēlāk dziesmu kārtošanu viņš pats vairs nevar veikt.

Valdemārs pamudina 1878. g. *Maskavas* latviešus izdot izlasīti daiļu tautas dziesmu krājumu. Laj varētu ievērot arī vēl neuzrakstītās, tad laikrakstos uzaicina visus uz dziesmu krāšanu. Liela nozīme bija arī pirmajiem vispārīgajiem dziesmu svētkiem (1873), kas latviešus sajūsmināja par savu veco dzeju. Dziesmu pieplūdums bija tik liels, ka kārtošanas un izlases darbi bija jāatliek vēlākam laikam. Izlases nodomu atmeta, kad tādu bija sastādījis *Āronu Matīss* uz 3. dziesmu svētkiem 1888. *Kr. Barons* tagad ņēmās sagatavot krājumu, kas aptvertu visas iespiestās, uzrakstītās un vēl papildus sameklējamās dziesmas. Viņa rokās nāca milzīgs dziesmu skaits, īpaši ar *Zinību komisijas*, *Jelgavas rakstniecības nodaļas*, *Visendorfa*, *Bütnera* un *Bīlenšteina* rokrakstu krājumiem. *Kr. Baronam* vajadzēja visas dziesmas pārrakstīt uz noteikta lieluma papīra sloksnītēm, pirms tās varēja iekārtot vajadzīgā vietā. Atsevišķas dziesmas variantus salika kopā un izraudzījās vienu no tiem par pamatu. Katram variantam pielikts klāt skaitlis, kas norāda uz reģistru, kur apzīmēts dziesmas iesūtītājs, izlietotais dziesmu krājums, uzrakstīšanas vieta un arī teicējs, ja tas zināms. — Katru no tautas mutes uzrakstītu dziesmu, mīklu vai citu tradīciju zinātnē sauc par *variantu*. Tos salīdzinot, pētnieki izdibina šīs tradīcijas pirmveidu. — Dziesmu varianti, kas no pamatā ņemtiem atšķiras vairāk nekā tikai ar atsevišķiem vārdiem, *Latvju Dainās* iespiesti sīkiem burtiem pilnīgi.

Kr. Barona krājums Latvju Dainās aptver pie-

cus sējumus (trešajam sējumam trīs daļas) ar 34 378 dziesmu numuriem, kur ietilpst 217 996 varianti.

Latvju Dainu saturs pa sējumiem šāds:

1. sēj. I. Par dziesmām un dziedāšanu.
 - II. Cilvēka mūža ritums: ģimenes un radu sadzīve, bērnu dienas, kristības, audzināšana, bāreņi, sērdieņi.
2. sēj. (Cilvēka mūža ritums): jaunība, sieviešu mājas un roku darbi, dzīves ļaunā puse, puīšu un meitu satiksme.
3. sēj. 1. d. (Cilvēka mūža ritums): precību un kāzu paražas, precību dziesmas;
 2. d. kāzu dziesmas: vedēji aizved līgavu uz līgavaiņa mājām, kāzu mielasts, apdziedāšanās;
 3. d. apdziedāšanās un dziesmu kara turpinājums, mičošana, veltīšana. Izprecētās meitas sakars ar tēva mājām, laulāto ļaužu sadzīve. Vecums. Slimība, nāve, bēres.
4. sēj. III. Cilvēka darbība saimnieciskā ziņā: zemkopība, lopkopība, kumeliņš, dravniecība, mežs un ūdeņi kā cilvēka darbības lauks.
 - IV. Laužu šķiras: saimnieki, kalpi, bajāri un nabagi, kungi un zemnieki, latvieši un vācieši.
 - V. Starptautiskais stāvoklis: kareivju dziesmas.
5. sēj. V. Gadasvētki un svinamās dienas: Me-tenis, Jurgī, Lieldiena, Jāņi, Mikēļi, velu laiks, Mārtiņi un Katriņa, Ziemsvētki (rotālas).
 - VII. Mītiskas dziesmas: Dievs, Laima, Māra; pērkons, saule, mēness, auseklis, zvaigznes; dieva dēli un saules meitas; pupa debess trepes; „mātes“.
 - VIII. Ieražas un māņi (saistītā valodā).
 - IX. Šis un tas.

Katram sējumam pievienots dziesmu krājēju un uzrakstīšanas vietu reģistrs, piektajam bez tam vēl pārskats par atsevišķos apriņķos savākto dziesmu skaitu un uzrakstīšanas vietu karte.

Pēterpils tirgotājs Henrijs Visendorfs sagādāja līdzekļus Latvju Dainu 1. sējuma izdošanai (tas iznāca pa burtnīcām no 1894. līdz 1898. g.) un panāca to, ka līdz ar 2. sējumu izdošanu uzņēmās Pēterpils Zinātņu akadēmija. Visendorfs rūpē-

jās, lai iespēšanas darbā nerastos kavēkli. Viņam jāpateicas par to, ka pēdējais sējums varēja iznākt pat vēl 1915. gadā, kad jau bija sācies pasaules karš.

Sava mūža pēdējos gados Kr. Barons sastādīja skolām un jaunatnei *Latvju Dainu* izlasi, kuŗas četras daļas ap-
tver 9738 skaistākās un raksturīgākās lielā krājuma dziesmas.

Pasaka vācu pētnieka J. Boltes apzīmējumā ir ar dzejisku fantaziju sacerēts stāsts, īpaši no burvību pasaules, kas nav saistīts ar ikdienišķās dzīves noteikumiem, bet ko mazi un lieli, augsti un zemi klausās ar patiku, kaut gan uzskata to par neticamu.

Somu folklorista Antti Ārnes pasaku iedalījums:

I. Dzīvnieku pasakas, kuŗās dzīvniekiem nav nekādu pārdabisku īpašību, bet viņi runājas un rīkojas līdzīgi cilvēkiem:

- a) meža zvēri (Lapsa māca vilku zvejot);
- b) meža zvēri un mājas kustoņi (Suns un vilks);
- c) cilvēks un meža zvēri (Nepateicība pasaules alga);
- d) mājas kustoņi (Kādēļ suns ar kaķi ienaidā);
- e) citi dzīvnieki (putni, zivis, kukaiņi u. t. t.).

II. Istās pasakas:

A. Burvību pasakas, kuŗās atrodams kāds pārdabisks moments:

- a) pārdabisks pretinieks (Cīņa ar pūķiem vai velniem, lai atsvabinātu princesi);
- b) pārdabisks vai apburts laulāts draugs vai cits tuvinieks (Ērkšķrozīte);
- c) pārdabisks uzdevums (Pamāte sūta pameitu pie akas vērpt);
- d) pārdabisks palīgs (Pelnušķīte);
- e) pārdabisks priekšmets (Burvju dzirnaviņas);
- f) pārdabiskas spējas vai zināšanas (spēja pārvērsties);
- g) citi pārdabiski momenti (Īkstītis, Sniegbaltīte).

B. Leģendām līdzīgas pasakas, kuŗās darbojas Dievs, Kristus, apustuļi un citi svētie vai kuŗās dziļš tikumisks saturs (Bargais kungs par zirgu pārvērstis).

C. Novelēm līdzīgas pasakas, kuŗās nav nekā pārdabiska, bet kuŗās attēlots kāds savāds gadījums, ārkārtīga asprātība, izveicība vai arī liela muļķība (Miklu minēšana, Gudrā meita).

D. Pasakas par muļķa velnu vai milzi (Ganu zēns un velns).

III. Joku stāsti un anekdoti:

- a) nostāsti par malēniešiem (Mājas celšana, sāls sēšana);
- b) nostāsti par laulātiem ļaudīm (Vīrs sievas darbos, Gāganu kari);
- c) nostāsti ar sievieti kā galveno personu (Trīs meitas šļupstētājas);
- d) nostāsti ar vīrieti kā galveno personu (Meistarzaglis, Saimnieks un kalps);
- e) melu stāsti.

Pasaku izcelšanās teorijas: Brāļu Grimmu jeb mītoloģiskā. Vācu pētnieki brāļi Grimmī bija pirmie, kas sāka krāt pasakas ar zinātnisku nolūku. Tā kā valodnieki bija atraduši, ka visām indoeiropiešu tautām bijusi viena pirmvaloda, tad Grimmī iedomājās šai indoeiropiešu pirmtautai arī jau augsti attīstītu reliģiju. Viņu teorija galvenos vilcienos šāda:

1) pasaku līdzīgums dažādās tautās izskaidrojams ar šo tautu pirmatnējo radniecību, un tā tad pasakas cēlušās aizvēsturiskos laikos;

2) nostāsti, ko tagad saucam par pasakām, bijuši indoeiropiešu pirmtautai dabas mīti (dievu teikas), no kuriem kā drumstalas palikušas tagadējās pasakas;

3) pasaku izplatīšanās apjoms aprobežojas ar indoeiropiešu valodu cilti.

Par pasaku izcelšanos aizvēsturiskos laikos jāšaubās tādēļ, ka tanīs atrodam daudz augstāku kultūru, nekā tā indoeiropiešu pirmtautai varēja būt. Dažas pasakas, piemēram par to, kā tēvs sūta dēlam kara dienestā pa telegrafu zābakus, sacerētas pašos jaunākajos laikos (Morzes telegrafa aparāts izgudrots 1844). Pētījot pasakas pirmveidu, tā vienmēr izrādījusies par pasaku un nevis mītu. Līdzīgas pasakas atrodamas nevien indoeiropiešu, bet arī citu valodu cilšu tautās, kas gan mazāk pašas tās sacerējušas, kā aizguvušas no pirmajām.

Grimmu teorijai bija liels iespaids uz pasaku krāšanu, jo visas tautas sāka par tām interesēties sakarā ar savu seno reliģiju. Īpaši latviešiem tautiskās atmodas laikā pieauga pašapziņa, vērojot savu pasaku bagātību.

Teodora Benfeja jeb indiešu teorija. Pētīdams indiešu literatūru, kur pasakām sevišķi svarīga loma, Benfejs sāka šaubīties par Grimmu uzskatu pareizību un izteica šādas domas:

- 1) visas pasakas cēlušās Indijā;
- 2) pasaku līdzīgums izskaidrojams ar to aizgūšanu un ceļošanu no tautas uz tautu;

3) pasaku izgudrotāji bijuši buddistu misionāri, kas tās izlietojuši savas ticības paskaidrošanai un izplatīšanai;

4) viena tauta no otras pasakas aizguvusi galvenā kārtā no grāmatām.

Benfejam taisnība tai ziņā, ka daudzu pasaku dzimtene tiešām ir Indija. Tomēr kustoņu pasakas labu daļu cēlušās Grieķijā, kur tās saistās ar *E z o p a* vārdu, bet pasaka par to, kā lapsa māca vilku zvejot, sacerēta Eiropas ziemeļos. Pasakas vienmēr noderējušas tikai laika kavēklim, un tām nemaz nav reliģioza un bieži pat pamācības rakstura. Pilnīgi pievienoties varam spriedumam, ka tautas aizguvušas pasakas cita no citas un ka tādējādi izskaidrojams to līdzīgums, bet katrā ziņā tās nav izplatījušās ar grāmatām, kas līdz spiestuves izgudrošanai (Gūtenbergs ap 1436), tāpat kā lasīt prašana, bija retas lietas, bet pasakas gājušas un iet no tautas uz tautu mutvārdu ceļā.

Andreja Langa jeb antrpologiskā teorija. Novērodams daudzas tautas un redzēdams, ka vienādi dabas un klimata apstākļi rada vienādas kultūras parādības, antrpologs Andrejs Langs nāca ar šādu teoriju:

1) pasaku līdzīgums dažādās tautās nav izskaidrojams ne ar pirmatnējo radniecību, ne ar aizgūšanu, bet gan ar to, ka līdzīgos apstākļos līdzīga pasaka varēja izcelties vairākās vietās vairākas reizes;

2) pasakās atspoguļojas uz katra soļa senseni priekšstati, uzskati un ieražas no cilvēces bērnības laikiem, kas pierāda, ka tās cēlušās aizvēsturiskos laikos;

3) pasakas izgudrojuši aizvēsturiski elka dievu priesteri kādas svētas ieražas pamatošanai un izskaidrošanai vai arī pamācības nolūkā.

Pasakas tomēr ir par daudz sarežģīti stāsti, lai tās visos sīkumos līdzīgas varētu izcelties vairāk nekā vienreiz. — Citi Langa teorijas punkti apskatīti jau sakarā ar iepriekšējām.

Somu folkloristiskā pētīšanas metode. Somu tautas dzejas pētnieks Kārle Krōns parādīja, kādā veidā atrast atbildi uz jautājumiem par pasaku pirmveidu, izcelšanās vietu un laiku. Viņš bija gribējis ņemt par tematu savai doktora disertācijai somu pasakas un pēc augstskolas beigšanas pusotra gada tās krājis, Somiju apstaigādams. Stenografiski pierakstot, viņam sanāc ap 8500 variantu (Lercha-Puškaiša krājumā tikai 6002 pasakas un teikas). Kārle Krōns redz, ka ar visām somu pasakām viņš galā netiks, un aprobežojas tikai ar *v i e n u* — par cilvēku un lapsu. Savācis šīs pasakas variantus no visām pasaules malām, viņš izpēti, ka tā

cēlusies Eiropas ziemeļos un no turienes izplatījusies uz dienvidiem. Pirmveidā lapsas piemulķotā vilka vietā bijis lācis, kas vēl tagad staigā ar ālinģi norautu strupu asti.

Salīdzinošās folkloristiskās pētišanas metodei šādi trīs galvenie principi:

1) pētījot kādu atsevišķu tautas tradīciju, pētnieka pienākums vispirms sameklēt visus šīs tradīcijas jebkad uzrakstītos variantus, kā iespīestos, tā arī tikai rokrakstos atrodamos, un ja no kāda apgabala ziņu trūkst, tad pētnieka pienākums tās sadabūt;

2) visi savāktie varianti jāpēti ar vienādu rūpību un apziņu, nelaujoties vadīties no iepriekš uzstādītām teorijām;

3) variantu materiālu pētījot, jāievēro atsevišķu uzzīmējumu vieta un laiks, tādēļ tie vispirms rūpīgi chronoloģiski un ģeografiski jāsakārto, un šī kārtība arvien stingri jāpatur acīs.

Latviešu pasaku krājēji un izdevumi. Brāļu Grimmu „Bērnū un mājas pasakas“ iznāca 1819. gadā, bet jau 1766. mūsu Vecais Stenders bija izlietojis savai grāmatai „Pasakas un stāsti“ nevien lasīto, bet arī no tautas mutes dzirdēto. Tad latviešu pasakas sāk krāt mācītājs Augusts Bīlenšteins, kas ap 240 variantu nodod Ansim Lerchim-Puškaitim. Latviešu starpā interesi par krāšanu modina Fricis Brīvzemnieks. Viņa krājums, kas aptver ap 1230 variantu, arī nodots Lerchim-Puškaitim, kas paša un citu uzrakstītās teikas un pasakas sāk izdot ar 1891. gadu. Septītā sējuma 1. puse iznāk 1903., krājēja nāves gadā, bet otra puse paliek rokrakstā. Tā kā pirmās sešas daļas jau izpirktas, tad profesors Pēteris Šmits sāk tās izdot par jaunu, pārkārtodams tās pēc Antti Ārnes iedalījuma un pievienodams tām klāt sava paša krājumu, kā arī Lercha-Puškaiša izdevumā neiespīstās, citur publicētās pasakas.

Pasakas forma ir prōza, kaut gan veco un jauno laiku dzejnieki tās bieži pārdzējojuši pantos. Īpatnīgs pasakas izrotājums ir svarīgākās vietās iepīti panti un atkārtojumi. Tādus ierosina bieži vien svinīgais, dziedājumam līdzīgais priekšnesuma veids. Pasaku sākumam un beigām īpašas formulas — sastinguši izteicieni: reiz bija, reiz dzīvoja; bet beigās: tad viņi dzīvoja laimīgi, dzīvo vēl šodien, ja nav miruši. Kad noslēgumā kāzas, tad reizēm pievienots apgalvojums, ka stāstītājs pats tanīs bijis. Par pasaku ticamību teicēji izsakās, ka tur iekšā arī labi daudz melu, vai arī neuzņemas atbildību par stāstīto.

Pēc J. Boltes vārdiem galvenā starpība starp pasaku un teiku pastāv to citādās attiecībās pret reālo pasauli. Kamēr

teika sakās stāstot par kaut ko patiesībā notikušu un grib, lai klausītājiem tai ticētu, tamēr pasaka, kas grib tikai laiku pakavēt, neliekas ne zinis gar ikdienišķās dzīves noteikumiem.

No šīs starpības tad ceļas arī citas. Teika bieži vien saistīta ar kādu vēsturisku vietu vai personu, vai ar kādu noteiktu priekšmetu noteiktā apvidū: kalnu, ezeru, upi, koku, akmeni, ēku u. t. t. Pasaka turpretim nav saistīta ne ar laiku, ne vietu un pa lielākai daļai atsakās pat nosaukt savas personas noteiktiem vārdiem. Teikā pārdabiskais parādās arvienu kā brīnums, kas savādi un bieži pat baigi rēgojas cilvēku pasaulē iekšā. Pasakā turpretim pārdabiskais saplūst gluži dabiski un nešķirami ar ikdienišķo un mūsu prātiem aptveramo. Teika, kurā valda tikumiskā pasaules iekārta un kurā katram noziegumam seko sods, bieži vien izskan nopietni un skarbi, turpretim raibās krāsās mirdzošā, jautrā pasaciņa ilgi nekavējas, ļauno sodīdama, bet pūlas atrast priecīgas un laimīgas beigas. Izņēmums — drebulpasakas (Schauermärchen).

Stils teikā arvienu lietišķs, īss un skaidrs, bet pasaku stāstītājs bieži vien izpušķo savu stāstu visādiem pielikumiem un plaši iztēlo blakus apstākļus.

Antti Ārnes teiku iedalījums:

I. Teikas:

- a) miroņi, kas spokojas (Nakts dievkalpojums baznīcā, Mātes asaras);
- b) ļauni gari, velns, dievs, pērkons (Jods pirtī, Velns samaina bērņus);
- c) apakšzemes un ūdens gari (Ūdenszirgs);
- d) lietuvēns un vadātāji (Sieva no zara cauruma);
- e) milži un velns (dažādas vietu teikas par akmeņiem, krācēm);
- f) apslēpta manta;
- g) cilvēka pārvēršanās par kustoni (vilkači);
- h) čūskas (Čūskas vainags);
- i) baznīcas un pils (nogrīmšana, celšana);
- k) burvji, raganas, pūķi (burvis ar rāgiem, raganas jā mēnesi maitāt, labības, naudas pūķi);
- l) citas teikas.

II. Izcelšanās teikas:

- a) pasaules izcelšanās un radišana (upes, kalni, akmeņi);
- b) cilvēks (sieviete no suņa astes, kādēļ cilvēki nezina savas miršanas dienas);

- c) zīdītāju kustoņi (kādēļ zaķim pāršķelta lūpa, kādēļ vilkam melns purns);
- d) putni (kādēļ bezdelīgai pāršķelta aste);
- e) rāpuļi (čūskas izcelšanās);
- f) kukaiņi un citi dzīvnieki (zirneklis, kādēļ vēzim acis pakalā);
- g) augi (kādēļ koki vairs nerunā).

III. Dzīvnieku valoda un citu skaņu tulkojumi:

- a) cilvēku valoda (klibais pāris);
- b) dzīvnieku valoda (aitas un jēri pavasarī);
- c) putnu valoda (lakstīgalas, bezdelīgas dziesma);
- d) augu valoda;
- e) citas skaņas (ratu riteņi, baznīcas zvani).

Dāņu folklorista Akseļa Olrika tautas dzejas episkie likumi. Pasakas un teikas nesākas ar strauju darbību un arī strauji nebeidzas, tas ir tautas dzejas sākums un beigu likums. No mierīgā jānokļūst līdz aizkustinātam un pēc beidzamā notikuma, kam bieži vien katastrofas raksturs, uzbudinātajam stāvoklim šādā vai tādā veidā jānomierinās. Gaŗāks dzejojums prasa vairākus šādus atpūtas punktus, īsāks tikai vienu. Tādēļ tautas dziesma nebeidzas vis ar mīlētāju pāra nāvi, bet ar divām rozēm, kas izaug no viņu kapa un savij zarus kopā. Daudzām teikām pievienojas nonāvētā atriebība (mironis spokojas), bēres vai arī kāds darbības turpinājums (Dundagas zaļā jumprava). Pat tās pasakas, kam beigas laimīgas, katrā ziņā min kāzas un laimīgu dzīvi.

Tikpat svarīgs ir atkārtotības likums. Mākslas dzeja, lai kaut ko uzsvērtu, sīki apraksta atsevišķas daļas, atēlojot lietas lielumu un svarīgumu. Tautas dzejai šīs dzīvās pilnības trūkst, un ar savu tēlojumu tā ātri būtu galā. Lai tas nenotiktu, tad atliek tikai viena izeja — atkārtošana. Trīs dienas no vietas iet jauneklis cīnīties ar velnu vai pūķi, trīs reiz pūlas viņš uzjāt stikla kalnā. Visur, kur tautas dzeja atradusi kādu iespaidīgu vietu un kur pēc satura tas iespējams, redzama vienkārša vai kāpināta atkārtošana.

Parasti tā saistīta ar trejskaitli, bet tas ir likums pats par sevi. Trejskaitlis ārkārtīgi bieži atrodams nevien pasakās un varoņu teikās, bet pat vienkāršajās vietu teikās. Vispārīgi tautas tradīcijās trīs ir lielākais skaitlis, ar ko tiešām rīkojas; 7, 12 un citi skaitļi parasti apzīmē tikai nenoteiktu daudzumu. Trīs ir lielākais personu un priekšmetu skaits, ko pasaka var parādīt. Mākslas dzeja, pēc lielākas dzīves pil-

nības dzīdamās, ir atmetusi šo trejskaitli, kas stingri valda īstā tautas dzejā.

No citiem skaitļiem divi ir augstākais vienā reizē darbošos personu skaits. Šim skatuviskajam divskaitlim atbilst lielais pretstata likums. Teika un pasaka vienmēr meklē pretstatus (bagātais un nabagais, gudrie un muļķītis, pa-meita un mātes meita).

Tautas episkajā dzejā personai, kas pēc sava stāvokļa svarīgākā, vienmēr piešķirta pirmā vieta (Reiz dzīvoja ķēniņš...), kamēr pēdējā nolikta tā, kas stāstījumā modina vislielāko interesi. Tā jaunākajam, muļķīgajam brālim vienmēr galvenā loma. Pēdējais, trešais mēģinājums izšķir lietu.

Jaunlaiku mākslas dzeja parasti savij darbības pa vairākām kopā, turpretī tautas dzejā ir tikai viens pavediens, tā iet tikai taisni uz priekšu. Ja jāpastāsta kaut kas agrāk notikušais, tad tas notiek sarunās.

Tautas teikās un pasakās stingri ievērota darbības vienība, jo katrs sīkums attiecas uz nostāsta galveno tematu. Ja, piemēram, jauneklis aizsolīts velnam, tad viss grozās ap to, kā viņš no tā tiks vaļā. Likums tautas nostāstos ir arī koncentrācija ap vienu galveno personu. Dažreiz šī galvenā persona noder tikai dažādu atsevišķu gadījumu apvienošanai (gudrais puisis un velns, dumjais precinieks). Kad jātēlo divi varoņi, tad viens vienmēr ir formālā galvenā persona, un pasaka vai teika sākas ar viņa piedzīvojumiem. Tā bēgšanā no elles formālā galvenā persona ir aizsolītais jauneklis un nevis velna meita vai nolaupītā jaunava. Ja darbojas kopā vīrietis un sieviete, tad pirmais arvien ir formālā galvenā persona, kaut gan interesantākā ir sieviete un mūs visvairāk aizkustina.

Mīkla ir glezna, kas liek minētāja fantāzijai svārstīties nezināšanā, kamēr nav dots atminējums.

Mīklas sadalās mīklās (Raibs katliņš purvā vārās. — Rubenis) un mīklu jautājumos (Kas skrien bez kājām? — Vējš). Tās reizēm atrodamas arī pasakās un dziesmās:

Kas sēdēja bez krēsliņa, kas tecēja negrožots?

Migla sēd bez krēsliņa, saule tek negrožota.

Tagadējos laikos mīklām nozīme vairs tikai kā laika kavēklim, bet senatnē bijuši gadījumi, kad, tās uzminot, varēja glābt dzīvību. Grieķu teikas min Oidipu, kas minējis sfinga mīklas.

Sakām vārdi ir īsā, pacilātā valodā izteikti tautas novērojumi un gudrība.

Dažreiz sakāmvārds ir vesela glezna (Ābols nekrīt tālu no ābeles). Citreiz glezna aptver tikai vienu izteiciena daļu (Meliem īsas kājas). Reizēm tanī pat nemaz nav gleznas (Kas māc, tam nāk). Sakāmvārdos izsaka kādu vispārīgu domu, bet par un a attiecas uz noteiktu personu (Viņi dzīvo kā suns ar kaķi). Bez tam vēl tiek lietoti sastinguši izteicieni (Kāds vējš tevi šurp atpūtis).

Tautas ticējumos atspoguļojas ticība dabas likumiem neizskaidrotu spēku iespaidam un noģišanas spējai, cik tālu šī ticība nedibinās pašā reliģijas mācībā.

Tautas ticējumus var sadalīt šādās grupās:

1) nezināmā pasludināšana un izdibināšana: iepriekšējas zīmes un pareģojumi, kas var notikt vai nu bez cilvēka līdzdalības, vai arī ar viņa tiešu darbību (ja kaķis pārskrien pār ceļu, tad gājiens neizdosies; nākotnes zilēšana jaungadā);

2) nelaimes novēršana vai uzsūtīšana, kā arī labuma sagādāšana vai novēršana (tur ikstis, lai otram ietu labi; salielī kādu lietu vai dzīvu priekšmetu, lai ar to gadītos kas ļauns; lietuvēna krusts pret ļauniem gariem);

3) absolūti ticējumi: uzskati un darbības, kam nav nekādu attiecību ne pret iepriekšējām zīmēm un pareģojumiem, ne arī ar labuma vai ļaunuma sagādāšanu kādam priekšmetam; šādi ticējumi var būt a) par cilvēku, dabu, cilvēku dzīves iekārtu (kustoņi Ziemsvētkos varot runāt), b) par dažādām pārdabiskām lietām (dvēsele varot tauriņa veidā atstāt dzīva cilvēka miesas un pēc tam atgriezties atpakaļ).

Ticība brīnišķīgiem maģiskiem spēkiem varēja izcelties visur tur, kur ar kādu svarīgu cilvēka darbību sagadījās kāda savāda parādība (liķi vedot, zirgs paskatījās atpakaļ), vai arī, kur gadījās kaut kas sevišķi iespaidīgs un rets.

Vienkārša izbrīnīšanās par savādo notikumu un nevilšais jautājums par tā nozīmi ir tādā kārtā vecākā ticējumu forma. Ticība daimoniskiem spēkiem un būtēm un to atvairīšana vai arī pūles iegūt to labvēlību var tieši pievienoties šai pirmatnējai sajūtai. Šī ticība jau uzrāda secinājumu no novērotajām parādībām. Pērkons top par pērkona dievu, zirgs dabū daimoniskas pareģa spējas. Trešā pakāpe ir jau nostiprinājušos uzskatu piemērošana dažādos dzīves gadījumos. (Turaidas lībieši ar zirgu zilē par vācu mūka upurēšanu).

Tautas ticējumu vēsturi nav iespējams sarakstīt, jo kāds mānticīgs priekšstats, kas izveidojies priekš 10 000 gadiem, var par tādu pašu priekšmetu izcelties arī tagadnē.

Buramvārdi. Cilvēka valodas iespāids vienmēr bijis ļoti liels, bet buršana ar noteiktām formulām kā saistītā, tā nesaistītā valodā ir jau augstākas kultūras produkts, ko viena tauta aizguvusi no otras. Ģermāņu buramvārdi cieši saistīti ar viduslaiku latīņu vārdiem, kas savukārt ir klasisko turpinājums. Romiešiem un grieķiem bija iespējams uzņemt iespāidus no austrumnieku buramvārdiem, kuŗu paraugi uzglabājusies Ēģiptes papīrusos un Babilonas māla tāfelēs. Buršana ar stingrām formulām acīmredzot ceļojusi līdz ar kultūras straumi caur Dienvidu- un Viduseiropu uz ziemeļiem.

Veci rozēs vārdi:

SATOR
AREPO
TENET
OPERA
ROTAS

Šos vārdus rakstīja ar krītu uz zila papīra un piesēja sliemajai vietai. Tie pazīstami jau no romiešu laikiem, un to spēks laikam slēpjas īpatnīgajā burtu sagrupējumā.

Latvijā, Baldonē, dzirdēti šādi ugunsvārdi, kas lietoti vakaros, pavardā ogles ar pelniem apraušot:

Kuries, mana uguntiņa, leduskalnu vidinā!
Div' akmeņus apkārt liku, divi ledus gabaliņus.
Neaun kājiņas, necel spārniņus!

Bērnu dziesmu un pantu veidi šādi: šūpula (Aijā, bērniņ maziņais), paiju (Cibu, cibu kājiņas), jādināšanas dziesmas (Soliem, soliem, rikšiem, rikšiem), pirkstu skaitīšana (Utubunga, podalaiža), jocīga valoda (Anna, panna, kannā, vanna), pamācības dziesmas un dievbijīgi pantiņi (Maza, maza kanniņa uz Dieva galdiņa), noskaitīšanas pantiņi (Viena maza turku pupa ceļoja uz Angliju), izteicieni mēles laušanai (Streb stipri pupu putru), slepenā valoda (mapanapa skopolapa), nepareizi akcentēti vārdi (Dikurante biszifil), ačģārni teikumi (Aizbraucu uz mežu ar savu balto melni), šisuntas noskolas dzīves (Notre classe prosit vas heute lesen pasakas).

Albuma panti folklorai pieder tādi, kas nav norakstīti no rakstnieku dzejoļiem un izteicieniem, bet kas tradicionāli pāriet no viena albuma otrā (Uz šīs mazās lapiņas rakstu piecas rindiņas).

Līdzīgi interesanti ir māju un kapu uzraksti, kas nav ņemti no bībeles vai citām grāmatām (Turaidā: Šī šveicermāja arīdzan stāv apakš Dieva gādāšan').

Rotaļās izpaužas tautas tieksmes uz drāmatisku darbību. Izšķir rotaļas ar dziesmām un bez tām, tāpat dažādas spēles uz papīra (desas), kāršu spēles (pasjanss). Dažas rotaļas ļoti vecas. Piemēram lauku skolās pazīstamā rotaļa „kamuški“ (krievisks nosaukums) ar kauliņiem vai akmentiņiem attēlota senajā Grieķijā uz kādas vāzes.

Folkloras pētīšanai un metodēm attīstoties, radās vajadzība pēc sevišķām šai zinātnei veltītām iestādēm — folkloras arhīviem. To uzdevums ir nodibināt tautas dzejisko tradīciju sistematisku krāšanu un veicināt to pētīšanu, savācot vienā vietā visu iespiesto un uzrakstīto, kas attiecas uz kādas atsevišķas tautas dzeju. Lai savāktais materiāls būtu pieejams un pārredzams, tad arhīvu darbinieki sastāda īpašus rādītājus, ar kuriem palīdzību pētnieki ātri un viegli var atrast visu, kas viņiem vajadzīgs.

Vecākie arhīvi ir somiem (dibināts 1832) un dāņiem (1904). Pēc to parauga cēlušies arhīvi norveģiem (1913), latviešiem (1925), igauņiem (1927). Vāciem pagaidām centrāla krātuve tikai tautas dziesmām Breisgauas Freiburgā. Lieliskākais folkloras arhīvs ir somiem Helsinkos, kur par viņu tautas dzeju sakrāts viss, kā grāmatās iespiests, tā rokraksti, līdz pēdīgajam raksta galiņam.

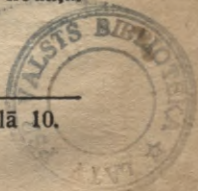
Dāņu pētnieks Henriks Ussings, runādams par tautas dzejas un dzīves pētīšanas nozīmi, min teiku par divām māsām, kam kalnu gari dāvinājuši kaut ko ēveles skaidām līdzīgu. Viena savējās sametusi krāsni, bet otra noglabājusi atvilktnē, kur otrā rītā atradusi tās zeltā pārvērtušās. Viņas māsai tikai viena vienīga skaidiņa aizķērusies priekšautā un arī kļuvusi par zeltu.

„Mēs, kas strādājam folkloras un etnografijas laukā,“ saka Ussings, „darīsim kā tā meitene, kas paglabāja skaidas. Mēs zinām, ka pat no izskata nevērtīgais ar laiku var pārvērsties dārgmetallā. Mēs zinām, ka katram, kas grib nodarboties ar celtniecības daiļuma vērtībām, jāsāk ar mūsu zemnieku māju vienkāršajām līnijām un to attiecībām. Mēs zinām, ka tas, kas grib izpētīt sabiedriskās attiecības valstī, nedrīkst paiet garām mūsu lauku pagastu sadzīvei, un katram, kas grib izprast cilvēka dvēseles dzīvi, jāiedziļinās tautas ticībā un domāšanā. Atkal un atkal no jauna aizgūs dzejnieki sev tēlus

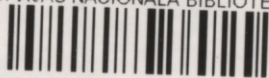
no tautas pasakām un dziesmām, lai izteiktu dzīves ideālus. Un ja viņu vārdi un gleznas grib atspulgot sevī dzīves burvīgo pilnību, tad viņiem jāpatur vienkāršā cilvēka kodolīgais izteiksmes veids. Mēs zinām arī, ka pat tiem ļaudīm, kas tautas kultūras idejisko saturu grib aizmest projām kā nederīgas gražažas, tomēr kāda skaidriņa būs aizķērusies noslēptā dvēseles stūrītī.“

Izlietotā literatūra:

- Aarne, Antti, Verzeichnis der Märchentypen. FFC 3. 1910.
Aarne, Antti, Estnische Märchen- und Sagenvarianten. FFC 25. 1918.
Anderson, Walter, Zu Albert Wesselski's Angriffen auf die finnische folkloristische Forschungsmethode. Tartu 1935.
Bächtold-Stäubli, H. und Hoffmann-Krayer, E., Handbuch des deutschen Aberglaubens (Einleitung). Bd. I. Berlin 1927.
Bolte, Johannes, Name und Merkmale des Märchens. Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm. Bd. IV. Leipzig 1930.
Krohn, Kaarle, Die folkloristische Arbeitsmethode. Oslo 1926.
Krohn, Kaarle, Magische Ursprungrunen der Finnen. FFC 52.
Krohn, Kaarle, Übersicht über einige Resultate der Märchenforschung. FFC 96.
Lewalter-Schläger, Deutsches Kinderlied und Kinderspiel. Kassel 1911.
Lohre, H., Von Percy zum Wunderhorn. Palaestra XXI. Berlin 1902.
Nordische Volkskundeforschung. Vier Vorträge. Hrsgeg. v. John Meier. Leipzig 1927.
Oirik, Axel, Epische Gesetze der Volksdichtung. Ztschr. f. deutsches Altertum u. Literatur. Bd. 51. Berlin 1909.
Petsch, Robert, Das deutsche Volksrätsel. Strassburg 1917.
Seiler, Friedrich, Das deutsche Sprichwort. Strassburg 1918.
Bez tam profesora Dr. Valtera Andersona lekcijas Tartu universitātē par tautas dzejas pētīšanu (rokrakstā).
Paligrāmatas darbam klasē:
Barons, Kr., Atmiņas. Sakopojusi Lina Barone. Rīgā 1924.
Barons, Kr., Latvju Dainu izlase. I—IV.
Bērziņš, R., Ansis Lerchis-Puškaitis dzīvē un darbā. 1928.
Brīvēmnieks, Fr., Latviešu tautas sakāmi vārdi un parunas. Rīgā 1914.
Latviešu folkloras krātuves teikas par Dievu. Izlase. Rīgā 1929.
Mūsu tautas teikas un pasakas. I—IV. R. L. B. Der. grām. nodaļa.
Silis, Jūlijs, Latviešu rakstniecības vēsture. I. 1936.
Zeiferts, T., Latviešu rakstniecības vēsture. I, II.

LATVIJAS NACIONĀLĀ BIBLIOTĒKA

0309094740

0,30,
L J